

พระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทร : กระจกเงาสท้อนความเชื่อของสังคมไทย¹

ณัฐพงษ์ แก้วสีสด^{2*} และ สุภักซ์ สุธนภิญโญ³

บทคัดย่อ

^{2,3} คณะครุศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา
ประเทศไทย

² s65121109002@ssru.ac.th

³ suphakkhathat.su@ssru.ac.th

* ผู้รับผิดชอบหลัก

บทความวิจัย

รับบทความ: 21 สิงหาคม 2567

แก้ไขบทความ: 26 พฤศจิกายน 2567

ตอบรับ: 2 ธันวาคม 2567

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคติความเชื่อที่ปรากฏในนิทานคำกลอนพระอภัยมณี ตอน พระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทร ของสุนทรภู่ ผลการศึกษาพบว่านิทานคำกลอนพระอภัยมณี ตอน พระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทรเป็นกระจกเงาสท้อนความเชื่อของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เนื่องจากแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับบุคคลสำคัญของสังคมในสมัยนี้ ดังเห็นได้จากเนื้อหาที่สุนทรภู่ได้นำเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นมาเป็นเค้าเรื่องในการประพันธ์ เหตุการณ์บางส่วนเกิดขึ้นในขณะที่สุนทรภู่มีชีวิตอยู่ เหตุการณ์ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นก่อน เป็นผลทำให้วรรณคดีเรื่องนี้ซึมซับวัฒนธรรม ค่านิยม ความเชื่อของคนในสังคมสมัยนี้ไว้ ดังนี้

- 1) ความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ ความเชื่อเรื่องบาป-บุญ การเวียนว่ายตายเกิด และการปล่อยวาง
- 2) ความเชื่อเรื่องอมนุษย์ ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับผีเสื้อสมุทร ภูตผีปีศาจ และเงือก
- 3) ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ ได้แก่ การทำนายดวงชะตา การสะเดาะเคราะห์ ต่อชะตา และคาถาเวทมนตร์

คำสำคัญ พระอภัยมณี นางผีเสื้อสมุทร สะท้อนความเชื่อ

¹ ส่วนหนึ่งของรายวิชา THC2304 วรรณกรรมคัดสรรในหนังสือเรียน หลักสูตรครุศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

Phra Aphai Mani Nee Nang Phee Seau Samut: A mirror reflecting the beliefs of Thai society

Nattaphong Keawseesod^{2*} and Suphakkhathat Suthanaphinyo³

Abstract

This research article aims to study the beliefs reflected in the poetic tale Phra Aphai Mani, particularly in the episode “Phra Aphai Mani Escapes from the Giantess” by Sunthorn Phu. The findings reveal that this episode serves as a mirror reflecting the beliefs of early Rattanakosin society. It illustrates the connections to significant figures and events of that era, as Sunthorn Phu drew inspiration from contemporary occurrences and historical events he had witnessed or learned about. Consequently, this literary work absorbs the culture, values, and beliefs of society during that period. Key beliefs identified in the study include: 1) Buddhist Beliefs: The story reflects concepts of merit and sin, the cycle of rebirth, and the principle of letting go. ; 2) Beliefs in Supernatural Beings: It portrays societal beliefs about mythical creatures such as the giantess (Phi Suea Samut), ghosts, and mermaids. ; and 3) Beliefs in Mysticism and the Occult: The narrative incorporates elements such as fortune-telling, rituals for averting misfortune, and the use of magical spells.

Keywords: Phra Aphai Mani, Nang Phisuea Samut,
Reflects beliefs

^{2,3} Faculty of Education
Suan Sunandha University
Thailand

² s65121109002@ssru.ac.th

³ suphakkhathat.su@ssru.ac.th

* Correspondence

Research Article

Received: 21 August 2024

Revised: 26 November 2024

Accepted: 2 December 2024

1. บทนำ

นิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีเป็นวรรณคดีที่เป็นที่รู้จักของคนในสังคมไทยมาช้านาน ด้วยเป็นวรรณคดีที่มากด้วยคุณค่าเหมาะสมกับวัยและศักยภาพของนักเรียนช่วงชั้นที่ 3 (มัธยมศึกษาปีที่ 1-3) เห็นได้จากได้รับการกำหนดเป็นวรรณคดีสำหรับการจัดการเรียนการสอนภาษาไทยตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐานของกระทรวงศึกษาธิการ

สุนทรภู่แต่งเรื่องพระอภัยมณี 4 ช่วงเวลานับแต่ พ.ศ.2364 ซึ่งอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 2 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 โดยแต่งครั้งแรกขณะได้รับโทษจำคุกฐานทำร้ายญาติผู้ใหญ่ของภรรยาคนแรก ในการแต่งครั้งแรกนี้เพื่อขายนำเงินมาใช้จ่ายหนี้จำคุก จนเมื่อพ้นโทษจึงเลิกแต่งกลับไปรับราชการ เมื่อเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 3 สุนทรภู่ทรงในพระราชภัยจึงหนีออกบวชและแต่งพระอภัยมณีต่อใน พ.ศ. 2374-2378 เพื่อถวายพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ครั้นพระองค์สิ้นพระชนม์สุนทรภู่จึงสึกและหยุดแต่งพระอภัยมณี ครั้นต่อมาจึงกลับมาแต่งอีกครั้งเพื่อขายเลี้ยงชีพและบุตรชายทั้ง 2 และสุดท้ายแต่งต่อใน พ.ศ. 2385-2388 หลังจากสึกมาในครั้งที่ 2 ขณะอยู่ในการอุปการะของกรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ จนกระทั่งจบในตอนที่ 64 (ชลดา เรื่องรักษลิขิต, 2548, น. 769) จะเห็นได้ว่าพระอภัยมณีใช้เวลาในการแต่งรวมทั้งสิ้นประมาณ 24 ปี กล่าวคือเริ่มปลายสมัยรัชกาลที่ 2 แต่งจบช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ทำให้เป็นวรรณคดีที่ซึมซับวัฒนธรรม ค่านิยม ความเชื่อของคนในสังคมสมัยนั้นไว้ในหลายมิติซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยเห็นว่ามิติที่น่าสนใจอีกประการคือคติความเชื่อที่สะท้อนผ่านบทประพันธ์

วรรณคดีและวรรณกรรมในแต่ละยุคสมัยนั้นผู้แต่งได้แต่งขึ้นเพื่อให้ผู้อ่านรับรู้ถึงเรื่องราวที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศาสนา ความเชื่อ ของผู้แต่งเองหรือของสังคมโดยรวมในสมัยนั้น ๆ (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2535) วรรณคดีจึงเปรียบเสมือนกระจกเงาสะท้อน

สังคม ดังที่ ดวงกมล ธงชมเชย (2561, น. 132) ได้ศึกษาเกี่ยวกับโครงสร้างเนื้อหาในประกาศการพระราชพิธีสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ โดยปรากฏชัดว่าในลิลิตโองการแช่งน้ำสถาณภาพของพระมหากษัตริย์มีสถานะเป็นสมมติเทพโดยเชื่อมโยงให้เห็นความเกี่ยวพันระหว่างพระมหากษัตริย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทำให้อยู่เหนือประชาชนโดยชอบธรรม ในกรณีนี้วรรณคดีจึงทำหน้าที่เปรียบเสมือนกระจกเงาสะท้อนวัฒนธรรมการเมืองการปกครองในสมัยอยุธยาได้เป็นอย่างดี จากความเห็นข้างต้นเมื่อพิจารณาแล้วพบว่านิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีเป็นวรรณคดีที่แต่งขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2-3 กอปรกับด้วยชีวประวัติของสุนทรภู่ในช่วงที่ก่อนและระหว่างแต่งมีความเกี่ยวเนื่องกับพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ชนชั้นปกครองต่าง ๆ ของสังคมในสมัยนั้น อีกทั้งสุนทรภู่เองเป็นขุนนาง เป็นข้าราชการรับราชการ ผู้วิจัยเชื่อว่ามีโอกาสที่จะประสบพบเจอกับสิ่งที่เป็นเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ ในบ้านเมือง ณ ขณะนั้น สอดคล้องกับที่ จุไรรัตน์ รัตติโชติ (2555, น. 72) อธิบายว่า นิทานคำกลอนพระอภัยมณีมีแนวคิดแสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์กับสังคมและปรากฏเนื้อหาที่สุนทรภู่ได้นำเอาเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นมาเป็นเค้าเรื่องในการประพันธ์ เหตุการณ์ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นในขณะที่สุนทรภู่มีชีวิตอยู่ เหตุการณ์ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นก่อน อย่างไรก็ตามวรรณคดีเป็นเรื่องของจินตนาการ การที่กวีสะท้อนเหตุการณ์ในสังคมออกมาก็อาจไม่สะท้อนออกมาตรง ๆ แต่ก็พอสังเกตรู้ได้ เช่น ตอนที่พระอภัยมณีเป่าปี่ สะกดทัพจับเจ้าละมานได้ก็ใส่กรงเหล็กไว้ให้ชาวเมืองผลึกดู ความในตอนนี้อคล้ายกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในรัชกาลที่ 3 เมื่อเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์กบฏ เมื่อ พ.ศ. 2371 เจ้าอนุวงศ์จับขังไว้ให้ประชาชนดูเหมือนเจ้าเมืองผลึกจับเจ้าละมานให้ชาวเมืองผลึกดู สุนทรภู่อาจพบเห็นเหตุการณ์นี้มาด้วยตนเองหรืออาจได้ยินได้ฟังมาแล้วนำมาแต่งเป็นเนื้อเรื่องที่คล้ายกัน ในพระอภัยมณี แสดงให้เห็นว่านิทานคำกลอนพระอภัยมณี สะท้อนบริบททางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้วิจัยจึงมีข้อสันนิษฐานว่าวรรณคดีเรื่องนี้เป็นกระจกเงาสะท้อนวัฒนธรรมของสังคมในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2-3 ได้เป็นอย่างดี

ดังที่กล่าวไปข้างต้นว่านิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีเป็นวรรณคดีสำหรับจัดการเรียนการสอนภาษาไทยตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐานของกระทรวงศึกษาธิการ ในช่วงชั้นที่ 3 ซึ่งได้กำหนดตอนไว้คือตอน พระอภัยมณีเห็นนางผีเสื้อสมุทร ส่งผลให้ในแบบเรียนต่าง ๆ อาทิ หนังสือเรียนรายวิชาพื้นฐานภาษาไทยวรรณคดีวิจัฯชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 จึงปรากฏเนื้อหาเรื่องพระอภัยมณีตอนดังกล่าวให้ผู้เรียนใช้ศึกษา (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2561, น. 41) กล่าวคือเป็นวรรณกรรมคัดสรรในหนังสือเรียน ดังนั้นผู้วิจัยจึงเห็นว่าหากพิจารณาศึกษาในตอนดังกล่าวน่าจะเป็นประโยชน์ต่อการจัดการศึกษาเพื่อเป็นแนวทางในการพิจารณาให้นักเรียนประจักษ์ถึงคุณค่าวรรณคดีและวรรณกรรมในบทเรียนของนักเรียนต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

บทความวิจัยนี้มุ่งศึกษาคติความเชื่อที่ปรากฏในนิทานคำกลอน พระอภัยมณีตอน พระอภัยมณีเห็นนางผีเสื้อสมุทร

3. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เพ็ญศรี คล่องการเขียน (2552, น. 75) ศึกษาพบแนวคิดเกี่ยวกับพุทธปรัชญาเชิงสุนทรียศาสตร์ในวรรณกรรมพระอภัยมณีของสุนทรภู่ ซึ่งปรากฏแนวคิดทางพุทธปรัชญาเชิงสุนทรียศาสตร์ที่ให้ผู้ปฏิบัติเห็นความงามของธรรมะที่มีความสำคัญต่อชีวิต เพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่ด้วยความงามด้วยคุณความดีของหลักธรรม หลักธรรมนั้นจึงจะเป็นธรรมะที่ทำให้งามทั้งกาย วาจา และใจ รู้เท่าทันความเป็นไปของชีวิต ไม่หลงไปกับกิเลสทั้งปวง อันจะนำไปสู่ความจริง ความดี และความงาม รู้เท่าทันการเกิดแห่งเหตุปัจจัยจนหาหนทางแห่งการดับทุกข์เข้าสู่หนทางแห่งการพ้นทุกข์ จนถึง

นิพพานอันเป็นโลกุตระธรรม ไม่ต้องพบกับการเวียน วาย ตาย เกิดอันเป็นความทุกข์
อีกต่อไป ซึ่งพบว่ามีหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง อาทิ ไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรม ชั้น 5 นิพพาน

นิพัทธ์ แยมเดช (2559, น. 12-13) ได้ศึกษาเกี่ยวกับอิทธิพล ความเชื่อของ
ศาสนาพราหมณ์ที่ส่งผลต่อการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย โดยอิทธิพลความเชื่อจาก
ศาสนาพราหมณ์เป็นปัจจัยที่กวีไทยนำอิทธิพลความเชื่อศาสนาพราหมณ์มา
ประกอบสร้างเป็นตัวบทวรรณคดีไทยดังกล่ววิธีการแต่ง ได้แก่ การนำเทพปกรณัม
ในศาสนาพราหมณ์มาสอดแทรกในเนื้อหาวรรณคดี แนวคิดนี้สะท้อนให้เห็น ความเชื่อ
ที่ฝังรากลึกในสังคมไทยถึงความอ่อนน้อมและศรัทธาต่อเทพของพราหมณ์และกวี
นำเสนอพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์เพื่อสะท้อนความเป็นแบบแผนของพระราชพิธี
และความศักดิ์สิทธิ์สูงส่งของพิธีกรรม เนื่องจากพิธีกรรมในสังคมไทยล้วนได้รับ
อิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ กวีจึงอ้างถึงพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์เพื่อ
สะท้อนแบบแผนของพิธีกรรมอย่างเป็นรูปธรรม

ปราณีต ม่วงนวล (2559, น. 86) ได้ศึกษาเกี่ยวกับการวิเคราะห้พุทธวจนะ
ในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณี พบว่า สุนทรภู่ได้ใช้ประสพการณ์ และโลกทัศน์ในการนำ
พุทธวจนะมาสร้างเป็นคุณลักษณะของตัวละครในมุขที่นำเสนอขึ้นชม โดยสื่อความหมาย
ของพุทธวจนะจากแก่นของวรรณคดีเรื่อง พระอภัยมณี จากพฤติกรรมของพระอภัยมณี
ที่แสดงถึงความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และทางไปสู่นิพพาน และจากพฤติกรรมของ
นางผีเสื้อสมุทรที่แสดงถึงความไม่มีตัวตนและปฏิเสธสมมุติภาพ เห็นถึงการเกิดดับของ
สภาวะจิต ญาณวิทยา จริยศาสตร์จากความประพฤติของพระอภัยมณีในการรักษาสัตย์
และความซื่อตรงต่อมิตร ความเมตตากรุณา ซึ่งเป็นคุณธรรมหลักของตัวละครที่ปรากฏ
ตลอดเรื่อง เนื้อหาทางพุทธวจนะที่ศึกษาทำให้เห็นว่าวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณี เป็น
วรรณคดีที่มีคุณค่า เนื่องจากแสดงความยิ่งใหญ่ของตัวละครในเรื่องสังขารชีวิตของ
ตัวละคร ในท่ามกลางความทุกข์และปัญหา โดยการสอดแทรกพุทธวจนะให้เป็นคติสอนใจ

และเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตโดยไม่ประมาทอันเป็นคติสอนใจสากลปรับใช้ได้กับทุกยุคทุกสมัย

พระมหาคมคาย สิริปัญโญ และ พระอธิการระพิน จิตฺตมฺโม (2567, น. 1) ได้ศึกษาการพัฒนาความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ในสังคมชาวพุทธไสยศาสตร์ คือ การทำให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นโดยผิดแปลกจากกฎของธรรมชาติ โดยทั่วไป การใช้วิธีทางไสยศาสตร์ เพราะมนุษย์มีความเกรงกลัวในเรื่องของภัยที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติที่เป็นสิ่งที่มนุษย์คาดเดาไม่ได้ และไม่สามารถจะต่อสู้หรือต้านทานภัยเหล่านั้น จึงเชื่อว่าเป็นเพราะผีหรือเทวดาหรือผู้มีอำนาจ ที่อยู่เหนือตนเป็นผู้บันดาลให้เป็นไป มนุษย์จึงจะต้องหาวิธีการในการป้องกันและขจัดปัดเป่าเหตุร้ายนั้นให้ผ่านพ้นไปเสียด้วยการพึ่งพาวิธีการทางไสยศาสตร์ ไสยศาสตร์จึงเป็นความเชื่อเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถา อาคม และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่เหนือธรรมชาติ โดยผ่านทางพิธีกรรมการเคารพบูชา สวดมนต์อ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เพื่อเป็นการขอในสิ่งที่ตนปรารถนา สวนทางกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ที่สอนให้พึ่งพาตนเอง เชื่อในเรื่องผลของกรรม ทุกคนย่อมเป็นไปตามผลกรรม ผู้ทำกรรมอย่างไรย่อมได้รับผลของกรรมเหล่านั้น ไม่มีใครสามารถมาช่วยรับผลของกรรมเหล่านั้นได้

4. ขอบเขตข้อมูล

ข้อมูลหลักของการศึกษาในบทความนี้ ได้แก่ นิทานคำกลอนเรื่อง พระอภัยมณี ตอน พระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทร โดยใช้ตัวบทจากหนังสือพระอภัยมณีคำกลอนของสุนทรภู่

5. ผลการวิจัย

นิทานคำกลอนพระอภัยมณี ตอน พระอภัยมณีเห็นนางผีเสื้อสมุทร กล่าวถึงเมื่อนางผีเสื้อสมุทรได้ลักพาตัวพระอภัยมณีไปอยู่ในถ้ำที่เกาะกลางทะเล และในขณะเดียวกันนางผีเสื้อสมุทรก็ได้แปลงกายเป็นหญิงสาวสวยงามมาพุดจาเกี้ยวพระอภัยมณี ซึ่งพระอภัยมณีทรงรู้ได้ทันทีว่านางเป็นยักษ์แปลงกายมา แต่ไม่อาจขัดขืนนางได้ จึงต้องจำพระทัยอยู่กับนางเพื่อรักษาพระชนมชีพไว้ จนกระทั่งต่อมา นางผีเสื้อสมุทรมีบุตรกับพระอภัยมณีพระองค์หนึ่งชื่อ สิ้นสมุทร วันหนึ่งนางผีเสื้อสมุทรออกไปหากินตามปกติ นางจึงได้นำหินก้อนใหญ่ปิดปากประตูถ้ำไว้ ส่วนสิ้นสมุทร ในขณะวัยเยาว์นั้นเห็นพระบิดาหลับอยู่จึงแอบผลักก้อนหินออกไปว่ายน้ำเล่นด้วยความซุกซนพระโอรสน้อยจับเงือกได้จึงนำมาถวายพระอภัยมณี เงือกอ่อนวอนขอชีวิตและขอรับใช้ พระอภัยมณีทรงขอให้เงือกพาหนีไปที่เกาะแก้วพิสดาร โดยที่พระอภัยมณีทรงวางแผนลวงนางผีเสื้อสมุทร จากนั้นครอบครัวเงือกจึงพาพระอภัยมณี และสิ้นสมุทรหนีไปเกาะแก้วพิสดารเมื่อนางผีเสื้อสมุทรกลับมาไม่พบสามีและบุตร จึงแน่ใจว่าทั้งสองหนีไปแล้ว จึงติดตามไปด้วยความโกรธแค้น ฤๅษีแห่งเกาะแก้วพิสดาร รู้ได้ด้วยญาณว่าจะมีผู้หนีนางผีเสื้อสมุทรมาพึ่งพา ท่านจึงคอยรับและร้ายมนตร์ป้องกันไม่ให้นางผีเสื้อสมุทรเข้าใกล้เกาะ ฤๅษีเตือนให้นางกลับไปอยู่ที่ถ้ำตามเดิม ด้วยอำนาจแห่งความโกรธ นางผีเสื้อสมุทรจึงก้าวร้าวต่อฤๅษี ฤๅษีจึงร้ายมนตร์ทำให้นางเจ็บปวดและต้องหลบไป แต่ก็ยังวนเวียนอยู่ไม่ห่างจากเกาะแก้วพิสดาร (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2548 ,น. 244)

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ตัวบทวรรณคดีและจำแนกคติความเชื่อที่ปรากฏในนิทาน คำกลอนพระอภัยมณี ตอน พระอภัยมณีเห็นนางผีเสื้อได้ดังนี้

5.1 ความเชื่อทางพุทธศาสนา

ความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ในที่นี้คือ ความเชื่อในหลักคำสอนของศาสนาพุทธ ส่วนใหญ่โดยแสดงออกมาจากพฤติกรรมต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิตที่เชื่อเรื่องบาป-บุญ เชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด เชื่อเรื่องอนิจจัง เชื่อเรื่องการไม่คงเວง เชื่อว่าทุกคนเกิดมาเท่าเทียมกัน และเชื่อกรรมลิขิต (พระชลญาณมุนี (สมเเฒช ฐมมเเฒชเเฒช) และ สรวิษญู วงษ์สอาด, 2563, น. 99)

สังคมไทยมีวัฒนธรรมที่ผูกติดเกี่ยวเนื่องด้วยพระพุทธศาสนามาช้านาน โดยได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนามาแล้วไม่ต่ำกว่า 700 ปี วรรณคดีและวรรณกรรมในฐานะผลผลิตของสังคมในแต่ละยุคสมัยจึงได้รับอิทธิพลทางพระพุทธศาสนาไว้ในหลายมิติ ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็เแฒเช่นเดียวกันที่สุนทรภู่เป็นพุทธมามกะ ออกบวชเป็นพระภิกษุหลายครั้งหลายคราว ย่อมได้รับการซึมซับแนวคิด หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาจึงสะท้อนผ่านวรรณคดีวรรณกรรม แม้ไม่ได้นำเสนอแนวคิดทางพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนเท่าวรรณคดีชาดกก็ตาม แต่ยังคงสะท้อนหลักธรรม หัวใจของพระพุทธศาสนาเอาไว้ เช่น ตัวละครต้องใช้ความดีงามและความเพียรพยายามเพื่อเอาชนะอุปสรรคเมื่อตัวละครประสบเคราะห์กรรม ดังในนิทานคำกลอน พระอภัยมณีตอนพระอภัยมณีเห็นนางผีเสื้อสมุทร ซึ่งมีโลกทัศน์แสดงปัญหาของมนุษย์ควบคู่กับศักยภาพในการเผชิญความทุกข์ความเหนื่อยยากและความผกผันของชีวิตของตัวละคร

นอกจากนี้ยังสะท้อน กฎไตรลักษณ์ โดยเฉพาะอนิจจัง อันมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปขององค์ประกอบในเรื่อง เช่น การอยู่กินกันของพระอภัยมณีกับนางผีเสื้อสมุทรที่คงเห็นหน้ากันอยู่ แต่ต้องพลัดพรากจากกันแบบไม่มีหวนกลับ ทั้งนี้ผู้วิจัยสามารถจำแนกความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นผ่านตัวบทได้ดังนี้

5.1.1 ความเชื่อเรื่องบาป-บุญ

ความเชื่อเรื่องบาป-บุญ ในที่นี้ บาป คือ ความชั่ว ความมัวหมอง และการกระทำผิดหลักคำสอนหรือข้อห้ามในศาสนา และบุญ คือ ความสุข ความดี คุณงามความดี การช่วยเหลือคนตกทุกข์ได้ยาก การช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น ผลของการทำความดีจากชาติปางก่อน และการกระทำดีตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554)

ความเชื่อเรื่องบาป-บุญ ปรากฏในตวับทหลาย ๆ เหตุการณ์ เช่น เหตุการณ์ที่พระอภัยมณีกล่าวว่าพระอภัยมณีนี้เป็นมนุษย์แต่ตัวของนางผีเสื้อสมุทรนั้นเป็นยักษ์ ไม่อาจที่จะอยู่ร่วมกันปกติได้ขอให้นางได้กลับไปรักษาศีลภาวนา ละเว้นการฆ่าสัตว์ เพื่อจะได้ไปเสวยสุขบนสวรรค์ อันจะเป็นเหตุปัจจัยให้ทั้งคู่ได้พบกันอีกในภพชาติหน้า ดังตวับท

“พมมนุษย์สุดสวาทเป็นชาติยักษ์	จงคิดหักความสวาทให้ขาดสูญ
กลับไปอยู่คูหาอย่าอาดูร	จงเพิ่มพูนภาวนารักษารธรรม
อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตพิชฐาน	หมายวิมานเมืองแมนแดนสวรรค์
จะเกิดไหนขอให้พบประสบนัน	อย่าไศกศัลย์แคล้วคลาดเหมือนชาตินี้”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 153)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “ภาวนารักษารธรรม” และ “อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิต” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อเรื่องบาป-บุญในการรักษาศีล เจริญจิตภาวนา เป็นเหตุปัจจัยให้ได้ไปสู่สุคติ โดยในลักษณะดังกล่าวปรากฏในวรรณคดี กาพย์เรื่อง พระไชยสุริยา ตอนท้ายที่กล่าวถึงการรักษาศีลภาวนาของพระไชยสุริยาและพระมเหสี จะเป็นเหตุให้ได้รับบุญกุศลหนุนนำสู่สุคติโลกสวรรค์เช่นเดียวกัน สะท้อนว่าผู้แต่งมีโลกทัศน์ทางความเชื่อเรื่องบาป-บุญในวรรณคดีและวรรณกรรมที่แต่งไปในทางเดียวกัน

เหตุการณ์ที่ฤๅษีได้ฟังคำของนางผีเสื้อสมุทรจึงกล่าวว่านางนั้นมัวเมาหลงผิด
เฝ้าแต่จะโวยวาย แม้นางจะกล่าวหาฤๅษีอันเป็นคำไม่จริงก็จะส่งผลให้นางตกนรกเอง
ดังตัวบท

“พระโยคีชี้หน้าว่าอุเหม่ ยังไว้เวรุ่นวายอิตายโง
เพราะหวงผัวมัวเมาเฝ้าตะโกรง ว่ากูโงมึงก็ตกนรกเอง”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 154)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “ว่ากูโง” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อเรื่องบาป-บุญ
ในการกล่าวเรื่องที่ไม่ว่าจริงหรือเท็จเจือปนลงไร้หลักฐานนั้น กล่าวคือ มิฉฉาวาจา
เป็นการกล่าวไม่ถูกกาล กล่าวไม่จริง กล่าววาจาที่ไม่มีหลักฐาน ไม่มีที่อ้างอิง ย่อมเป็นผล
ให้ไปสู่นรกได้ (กรมการศาสนา, 2525, น. 117)

จากที่กล่าวมาข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าสังคมไทยในสมัยนี้มีโลกทัศน์ ความเชื่อ
เรื่องบาป-บุญ โดยหากกระทำความดีเป็นกุศลกรรมย่อมส่งผลให้ชีวิตมีความสุข
เป็นเหตุปัจจัยให้ไปสู่สุคติโลกสวรรค์ แต่หากกระทำความชั่วเป็นอกุศลกรรมย่อม
ส่งผลให้ชีวิตมีแต่ความทุกข์ยากแสนเข็ญและเป็นเหตุปัจจัยให้ไปสู่ทุคตินรกดัง
พุทธพจน์ที่ว่า “ผู้เว้นขาดจากปาณาติบาต วาจาชญา วาจาตราได้มีความละเอียด
ถึงความเอ็นดู อนุเคราะห์ด้วยความเกื้อกูลในสรรพสัตว์และภุมตอยู่ เขาตายไปจะเข้าถึง
สุคติโลกสวรรค์” (กรมการศาสนา, 2525, น. 288) และสอดคล้องกับไตรภูมิโลก
วินิจจัยซึ่งเป็นวรรณกรรมที่เกิดขึ้นยุคใกล้เคียงกัน ดังที่ นิตยา แก้วคัลณา (2547,
น. 161, 164) กล่าวว่าไตรภูมิโลกวินิจจัยทำหน้าที่สั่งสอนจริยธรรมให้ประชาชน
กลัวบาป ไม่กล้ากระทำความผิด กล่าวคือเป็นเครื่องมือควบคุมความประพฤติของมนุษย์
สะท้อนว่าสังคมไทยสมัยนี้มีโลกทัศน์ความเชื่อเรื่องบาป-บุญ อาทิ หากกระทำความชั่ว

จะต้องตกนรก ดังพุทธพจน์ที่ว่า “บุญทั้งหลายเป็นที่พึ่งของเหล่าสัตว์ในโลกหน้า” (กรรมการศาสนา, 2525, น. 36)

5.1.2 ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด

ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ในที่นี้ เวียนว่ายตายเกิด คือ คติ ความเชื่อถือที่ว่ามนุษย์หรือสัตว์เมื่อตายแล้วจะต้องไปเกิดอีก (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554)

ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ปรากฏในตัวบทหลาย ๆ เหตุการณ์ เช่น เหตุการณ์ที่พระอภัยมณีกล่าวกับนางเงือกขอให้นางได้กลับไปรักษาศีลภาวนา ละเว้นการฆ่าสัตว์เพื่อจะได้ไปเสวยสุขบนสวรรค์ อันจะเป็นเหตุปัจจัยให้ทั้งคู่ได้พบเจอกันอีกในภพชาติหน้า ดังตัวบท

“อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตพิษฐาน
จะเกิดโทษขอให้พบประสพกัน

หมายวิมานเมืองแมนแดนสวรรค์
อย่าไศกศัลย์แล้วคลาดเหมือนชาตินี้”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 153)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “แดนสวรรค์” “เกิด” และ “ชาติ” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารของสัตว์โดยอาศัยเหตุปัจจัยในการทำบุญจะส่งผลให้ไปจุติยังแดนสวรรค์ อีกทั้งเป็นเหตุปัจจัยหากตายไปแล้วก็ขอให้บุญที่กระทำ ทำให้ได้เวียนว่ายพบเจอกันในชาติหน้า ซึ่งอาจหมายถึงขอให้ได้เกิดเป็นมนุษย์ โดยสอดคล้องกับความเชื่อเรื่องไตรภูมิที่ทั้งสวรรค์และมนุษย์เป็นหนึ่งในกามภูมิชั้นสุคติภูมิอันเป็นดินแดนฝ่ายดีหรือฝ่ายเจริญ (เสนีย์ วิลาวรรณ และคณะ, 2547, น. 42)

โลกทัศน์ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสาร ดำเนินตามคติของไตรภูมิ โดยผู้คนจะเห็นภาพการเสวยสุขในโลกหลังความตายที่จะได้รับคือการไปสู่สวรรค์และภาพความทุกข์หลังความตายที่จะได้รับคือการไปสู่นรก “เพราะ

สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีต” (กรรมการศาสนา, 2525, น. 292) ผลแห่งการกระทำทำให้เกิดการเวียนว่ายตายเกิด ผลของการกระทำดีจะเกิดในภพภูมิที่ดีและได้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

5.1.3 ความเชื่อเรื่องการปล่อยวาง

ความเชื่อเรื่องการปล่อยวาง ในที่นี้ การปล่อยวางตรงกับคำว่า อนุปาทา คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป พ้นจากความถือมั่นโดยความเป็นสภาพเที่ยง (กรรมการศาสนา, 2525, น. 208)

ความเชื่อเรื่องการปล่อยวาง ปรากฏในคัมภีร์หลาย ๆ เหตุการณ์ เช่น เหตุการณ์ที่ฤๅษีกล่าวให้โอวาทแก่นางผีเสื้อสมุทรว่าขอให้ตัดบ่วงห่วงอาลัยอาวรณ์ ที่มี อย่าใจร้อนมุ่งแต่ปองร้ายล้างผลาญพระอภัยมณีและลูกเลย ดังคัมภีร์

“ฝ่ายโยคีมีศพนารท

ให้โอวาทนางยักษ์ไม่หักหาญ

จงตัดบ่วงห่วงใยอาลัยลาน

อย่าปองผลาญลูกผัวของตัวเอง”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 154)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “ตัดบ่วงห่วงใย” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อเรื่องการปล่อยวางอันเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ดังที่ พระมหารัชมังคลาจารย์ (2567, น. 447-448) ได้อธิบายว่า ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง ทุกขัตติยการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตาตามกฎของไตรลักษณ์ ผู้แต่งแสดงให้เห็นถึงการทำใจยอมรับความจริงและปล่อยวางความไม่เที่ยงนี้ยอมเป็นเหตุปัจจัยให้มีความสุข

เหตุการณ์ที่ฤๅษีกล่าวให้โิวาทแก่นางผีเสื้อสมุทรว่าขออย่าได้ติดตามพระอภัยมณีด้วยความโมโหอันจะเป็นโทษ เป็นบาปแก่ตัวนางเองเมื่อตายไปจึงขอให้หยุดความคิดเสียเมื่อตายจะได้ไปสู่สุคติโลกสวรรค์ ดังตัวบท

“อย่าควรคิดติดตามด้วยความโกรธ จะเป็นโทษกับสีกาเมื่ออาสัญ

จงยับยั้งฟังคำอุปราพัน ไปสวรรค์นฤพานสำราญใจ”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 154)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “อย่าควรคิดติดตาม” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อเรื่องการปล่อยวางกิเลสความโกรธซึ่งเป็นความทุกข์ หรืออาการจากการที่ทนอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้ สิ่งทั้งหลายจะค่อย ๆ สลายตัวไป ไม่คงอยู่ในสภาพเดิม (พระมหาวังสีฐานวุฑโฒ และคณะ, 2567, น. 458) ทั้งนี้ผู้แต่งชี้ให้เห็นทั้งหนทางที่นำสู่ทุกข์และหนทางแห่งความสุขในคราวเดียวกัน

ความเชื่อเรื่องการปล่อยวางเป็นโลกทัศน์หนึ่งที่แสดงถึงการไม่ยึดติดอาลัยอาวรณ์ในของที่รักซึ่งจะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา และในทางกลับกันหากไม่ปล่อยวางหลงยึดติดในความเป็นอัตตายุ่อมเป็นทุกข์ “ดังพุทธพจน์ที่ว่า ชันธ์ 5 คือภาวะและภาวะคือบุคคลเครื่องถือมั่น ภาวะเป็นเหตุนำมาซึ่งความทุกข์ในโลก การวางภาวะเสียได้เป็นสุข” (กรมการศาสนา, 2525, น. 25)

ความเชื่อทางพุทธศาสนาสถิตมั่นอยู่ในสังคมไทยผ่านมุมมอง โลกทัศน์ของวรรณคดีและวรรณกรรม ทั้งในมิติของโครงเรื่อง อุปนิสัยของตัวละคร และเหตุการณ์ปลีกย่อยที่ตัวละครต้องประสบพบเจอ สะท้อนว่า “ศรัทธา” ของคนในสังคมสมัยนี้ที่มีต่อพุทธศาสนามีความเหนียวแน่นและหยั่งรากลึกอย่างมีนัยสำคัญ โดยสาเหตุอาจเทียบเคียงกับวรรณคดีสำคัญของสุนทรภู่อีกเรื่องคือกาพย์เรื่องพระไชยสุริยาที่กล่าวในตอนท้ายที่ว่า “เดชะพระมหากาญญ ใครเห็นเป็นคุณ แบ่งบุญให้เราเจ้าเอ๋ย”

(สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2548, น. 164) ซึ่งจากตัวบทดังกล่าว สะท้อนว่าผู้แต่งมีความเชื่อและศรัทธาอย่างลึกซึ้งในพระพุทธศาสนา ส่งผลให้ผู้แต่ง เชื่อว่าการแต่งวรรณคดีเรื่องนี้เมื่อเป็นประโยชน์ในการฝึกอ่านเขียนของเด็กแล้วจะ ส่งผลให้เป็นบุญแก่ผู้แต่งด้วย

5.2 ความเชื่อเรื่องอมนุษย์

ความเชื่อเรื่องอมนุษย์ ในที่นี้ คือ ผู้มิใช่มนุษย์, ไม่ใช่คน มักหมายถึง สัตว์ในภาพ ที่มีฤทธิ์มีอำนาจน่ากลัวอย่างที่คนไทยเรียกว่าพวกภูตผีปีศาจ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2564, น. 559)

สังคมไทยมีวัฒนธรรมเกี่ยวกับผีสงหรืออมนุษย์มาช้านานนับได้ว่าก่อน พระพุทธศาสนาจะเข้ามามีอิทธิพลด้วยซ้ำไป โดยจะพบว่า คำว่า ผีและเทวดา (เทพยดา) น่าจะมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยเพราะมีปรากฏอยู่ใน ศิลาลาภที่ 1 “มีพระขงผี เทพดาในเขอันนั้น เป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ขุนผู้ใดถือเมืองสุโขไท นี้แล้ว ไหวดี พลีถูก เมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดี ผีไหวบดี พลีถูก ผีในเขอันนั้นบ่คุ้มเกรงเมืองนี้หาย” โดยคำว่าผีและเทวดาในสมัยนั้นใช้แบบปะปนกันและอาจให้คุณให้โทษตามการเคารพ นับถือและการเซ่นไหว้ (นวมน์ จันทรภักดี, 2565, น. 13) โดยในนิทานคำกลอนพระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีเห็นนางผีเสื้อสมุทร ก็เป็นกระเจกเงาที่สะท้อนสังคมวัฒนธรรมที่สุนทรภู่ มีชีวิตอยู่ กล่าวคือสมัยรัชกาลที่ 1-3 มีความเชื่อเรื่องผีที่หลากหลาย บางครั้งนำเอาผียกขึ้น เป็นเทวดาประจำถิ่นโดยชนชั้นปกครอง อาทิ พระเสื้อเมือง หรือ ผีเสื้อเมือง ก็เป็นเทวดา เทพารักษ์ประจำถิ่น จัดเป็นอมนุษย์จำพวกหนึ่ง ทำหน้าที่คุ้มครองและป้องกันภัย รักษาบ้านเมืองเมืองให้เป็นสุข

นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเรื่องผีหรืออมนุษย์อื่นซึ่งจัดเป็นภูตผีปีศาจทั่วไปหรือ อาจเรียกอีกนัยยะหนึ่งว่าสัมภเวสี คือ ผู้แสวงหาที่เกิด คนที่ตายแล้ววิญญูณกำลัง แสวงหาที่เกิด แต่ยังไม่ได้เกิดในกำเนิดใดกำเนิดหนึ่ง ผู้ต้องเกิด และสัตว์โลก (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554) แนวคิดความเชื่อเรื่องอมนุษย์เป็นโลกทัศน์ที่สำคัญของ

วรรณคดีไทยเสมอมา ทั้งนี้ผู้วิจัยสามารถจำแนกความเชื่อมนุษย์ที่เกิดขึ้นผ่านตัวบทได้ดังนี้

5.2.1 นางผีเสื้อสมุทร

นางผีเสื้อสมุทรในที่นี้ คือ ยักษ์จำพวกหนึ่ง เชื่อกันว่าสิงอยู่ในทะเล (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554)

ความเชื่อเรื่องนางผีเสื้อสมุทร ปรากฏในตัวบทหลาย ๆ เหตุการณ์ เช่น เหตุการณ์ที่สินสมุทรอธิบายแก่นางผีเสื้อสมุทรว่านางนั้นต้องใช้ชีวิตอยู่ในถ้ำแต่พระอภัยมณีเป็นมนุษย์ย่อมต้องทนทุกข์ทรมานเมื่อพลัดพรากจากเมืองมนุษย์มา ดังตัวบท

“ด้วยองค์พระชนนีเป็นผีเสื้อ

พระบิดาร้อนรนทนทรมาน

อันชาติเชื้ออยู่ถ้ำลาละหาน

เคยอยู่บ้านเมืองมนุษย์สุดสบาย ”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 147)

เหตุการณ์ที่พระอภัยมณีกล่าวกับนางผีเสื้อสมุทรว่าท่านนี้เป็นมนุษย์แต่ตัวของนางผีเสื้อสมุทรนั้นเป็นยักษ์ไม่อาจที่จะอยู่ร่วมกันปกติได้ ขอให้นางได้กลับไปรักษาศีลภาวนา ดังตัวบท

“พินมนุษย์สุดสวาทเป็นชาติยักษ์

กลับไปอยู่คูหาอย่าอาดูร

จงคิดหักความสวาทให้ขาดสูญ

จงเพิ่มพูนภาวนารักษารธรรม”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 153)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “ผีเสื้อ” และ “ชาติยักษ์” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อความเป็นอมุษย์ของผีเสื้อสมุทร ที่เป็นผีเสื้อ และเป็นอสูร (ยักษ์) ซึ่งนางผีเสื้อสมุทรคือผีหรือเทวดาผู้รักษาประจำท้องทะเล โดยนางผีเสื้อสมุทรมีกำเนิดตั้งแต่ครั้งเกิดโลกเดิมเป็นนางอสูรได้พรให้ถอดดวงใจไว้ในก้อนหิน ต่อมาไปพบกับพระเพลิงถูกไฟกรด

เผาไหม้ แต่นางยังไม่สิ้นอายุขัยจึงกลายเป็นปีศาจสิงอยู่ที่ก้อนหินนั้น เมื่อถูกไอน้ำและได้ไอน้ำทำให้ก้อนหินงอกออกเป็นรูปร่างแขนขา เมื่อครบหมื่นปีก็กลายเป็นนางผีเสื้อสมุทร มีอำนาจเหนือภูตผีปีศาจ อาศัยอยู่ละแวกแม่น้ำอโนมาในด้านเหนือของเกาะแก้วพิสดาร (สุวดี ภูประดิษฐ์, 2561) อีกทั้งมีลักษณะตอกย้ำเรื่องความต่างของชาติกำเนิดของพระอภัยมณีที่เป็นมนุษย์จนไม่สามารถอยู่ร่วมกันได้

ผีเสื้อสมุทรเป็นมนุษย์ผู้มีบทบาทหรือบริบทในฐานะที่เป็นมนุษย์ผู้ยังไม่อาจข้ามพ้นโศกสงสารไปได้ ยังคงต้องทนทุกข์อยู่ในกายสังขารที่เป็นยักษ์ และเป็นภาพแทนของมุมมองคนในสังคมว่าชาติกำเนิดหรือรูปลักษณ์ความเป็นยักษ์เป็นข้อจำกัดที่จะอยู่ร่วมกับมนุษย์ทั่วไปได้ ทั้งนี้เมื่อพิจารณาในตอนต้นที่นางผีเสื้อสมุทรลักพาตัวพระอภัยมณีมาแล้วแปลงกายเป็นหญิงสาวเพื่อสมรสกับพระอภัยมณีทำให้พระอภัยมณีต้องอยู่ด้วยความจำใจ จึงเป็นกรณีที่ผู้แต่งอาจต้องการบ่งชี้ว่านางผีเสื้อสมุทรสร้างจุดเริ่มต้นของความสัมพันธ์ด้วยการหลอกลวงไม่มีความจริงใจต่อพระอภัยมณี สิ่งเหล่านี้เป็นอีกปัจจัยที่ไม่อาจทำให้พระอภัยมณีมอบความรักให้แก่นางได้

5.2.2 ภูตผีปีศาจ

ภูตผีปีศาจ ในที่นี้ประกอบด้วย ภูต คือ ผี มักใช้เข้าคู่กันเป็น ภูตผี ผี คือ สิ่งที่มีมนุษย์เชื่อว่าเป็นสภาพลึกลับ มองไม่เห็นตัว แต่อาจจะปรากฏเหมือนมีตัวตนได้ อาจให้คุณหรือโทษได้ มีทั้งดีและร้าย และปีศาจ คือ ผีซึ่งมีลักษณะนามว่า ตน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554)

ความเชื่อเรื่องภูตผีปีศาจ ปรากฏในเหตุการณ์ที่นางผีเสื้อสมุทรกระโดดลงทะเลเพื่อค้นหาพระอภัยมณีแต่ไม่พบ จับขึ้นมาได้แค่ปลาจึงควักเอาลูกตาปาลามาสูบเลือดกิน จึงค่อยมีแรงขึ้นมาแล้วตะโกนเรียกหาเหล่าทหารภูตผีต่าง ๆ จนอลหม่านรีบขึ้นมาแจ้งว่าเห็นนางเงือกพาพระอภัยมณีไปเมื่อ “คืนวานขึ้นแล้ว” ดังตัวบท

“ค่อยมีแรงแผลงฤทธิ์คำรณรงค์	ตะโกนร้องเรียกหาโยธาหาญ
ฝ่ายปีศาจราชทูตภูตพรายพาล	อลหม่านขึ้นมาหาในสาขล
อสุรีผีเสื้อจิ้งจกถาม	มึงอยู่ตามเขตแขวงทุกแห่งหน
เห็นมนุษย์นวลละอองทั้งสองคน	มาในวงวังบ้างหรืออย่างไร
ฝ่ายพวกผีที่อยู่ทิศทักษิณ	ครั้นได้ยินจึงแจ้งแถลงไข
เห็นเงือกพามนุษย์รีบุดไป	ข้างทิศใต้แต่เมื่อคืนวานขึ้นนี้”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 144-145)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “ปีศาจราชทูตภูตพราย” และ “พวกผี” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อความเป็นอมนุษย์ภูตผีปีศาจ ในฐานะที่เป็นผู้มีศักดิ์ต่ำกว่านางผีเสื้อสมุทรทำหน้าที่ดูแลอยู่ในทิศต่าง ๆ ซึ่งภูตผีปีศาจเป็นความเชื่อพื้นฐานดั้งเดิมของสังคมไทย ดังที่ พระศุภราชัย สุรสโก และคณะ (2563, น.5) กล่าวว่า ผีเป็นส่วนหนึ่งของพื้นฐานชีวิตคนไทย โดยที่วิถีชีวิตคนไทยต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน จึงทำให้ผีกลายเป็นองค์ประกอบสำคัญมีหน้าที่คล้ายกับระเบียบแบบแผนหรือธรรมเนียมการใช้ชีวิตที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับชุมชน และมนุษย์กับธรรมชาติ

5.2.3 เงือก

เงือก ในที่นี้ คือ สัตว์น้ำในนิยาย เล่ากันว่าท่อนบนเป็นคน ท่อนล่างเป็นปลา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554)

ความเชื่อเรื่องเงือก ปรากฏในเหตุการณ์ที่สินสมุทรออกไปเที่ยวเล่นบางครั้ง คลื่นได้พัดพาเข้าไปในปากของฉลามแล้วลอยออกตามซีกเหงือกก็พบฝูงเงือกกำลังอยู่กลางน้ำและสงสัยว่าเหตุใดจึงเป็นคนที่มีความเหมือนอย่างปลา ดังตัวบท

“ระลอกซัดพลัดเข้าในปากฉลาม ลอดออกตามซีกเหงือกเลือกสลน
เห็นฝูงเงือกเกลือกกลิ้งมากกลางชล คิดว่าคนมีหางเหมือนอย่างปลา”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 135)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “คนมีหางเหมือนอย่างปลา” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อความเป็นอมนุษย์เงือก ในฐานะที่เป็นผู้ที่มีรูปร่างหน้าตาเป็นคนแต่มีหางเป็นปลา ในเนื้อความตามตัวบทในตอนต่อไปจะเห็นว่าเมื่อได้ขออาศัยพักอยู่กับฤๅษีบนเกาะแก้วพิสดารทำให้พระอภัยมณีได้อยู่กินกับนางเงือกจนทั้งคู่มีบุตรด้วยกันชื่อสุดสาคร โดยที่เริ่มต้นนางเงือกเป็นอมนุษย์เช่นเดียวกับนางผีเสื้อสมุทรแต่นางเงือกเริ่มความสัมพันธ์ด้วยการให้ความช่วยเหลือพระอภัยมณีจนรอดพ้นเงื้อมมือของนางผีเสื้อสมุทร จนครอบครัวเงือกโดนนางผีเสื้อสมุทรทำร้ายถึงแก่อสัญกรรม ในประเด็นนี้ผู้แต่งอาจต้องการบ่งชี้ว่าในบางกรณีรูปลักษณะและชาติกำเนิดไม่ได้เป็นข้อจำกัดหรืออุปสรรคในการอยู่ร่วมกัน จึงเป็นกรณีที่อยู่กินของพระอภัยมณีและนางเงือกเป็นความรักที่เกิดขึ้นจากความซื่อสัตย์และเห็นอกเห็นใจต่อกัน แม้ว่าจะมีรูปลักษณะเป็นอมนุษย์ครึ่งคนครึ่งปลา หากแต่ไม่ได้เป็นอุปสรรคที่จะครองรักกัน

เมื่อเทียบเคียงกับวรรณคดีในยุคสมัยที่ใกล้เคียงกันก็ปรากฏการใช้ตัวละคร “เงือก” เช่นเดียวกัน เช่น บทละครเรื่องรามเกียรติ์บทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 จึงเห็นถึงอิทธิพลของความเชื่อที่เป็นแนวคิดให้ผู้แต่งนำมาต่อยอดเพิ่มตามจินตนาการเพื่อความบันเทิงด้วย (ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต, 2548, น. 775) ทั้งนี้ในวรรณกรรมโบราณอย่างลิลิตโองการแช่งน้ำ “เงือก” หมายถึง ภูเขาหรือพญานาค (นวมน จันทกรลิ้น, 2565, น. 18) สะท้อนว่าโลกทัศน์ความเชื่อเรื่องเงือกจึงมีความต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ

ความเชื่อเรื่องอมนุษย์ที่ถูกฝังรากลึกในสังคมมาแต่โบราณนั้น ได้รับการผลิตซ้ำในมิติของวรรณคดีและวรรณกรรมอย่างแพร่หลาย โดยมีอิทธิพลอย่างยิ่งในการสร้างบุคลิก อัตลักษณ์เฉพาะของตัวละครหรือตัวดำเนินเรื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

ในกรณีที่เป็นวรรณคดีที่มีเรื่องราว นิทานต่าง ๆ โดยตัวละครมักถูกรังสรรค์ให้มีลักษณะพิเศษบางอย่างเหนือความธรรมดา อันมีพื้นฐานมาจากความเชื่อเรื่อง อมนุษย์ภูตผีต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนภาพว่าคนในสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความเชื่อเรื่องอมนุษย์ที่ดำเนินไปพร้อม ๆ กับความเชื่อทางพุทธศาสนาที่มีบางส่วนคาบเกี่ยวกันโดยเฉพาะเรื่องโลกหลังความตาย เป็นผลให้ทั้งสองความเชื่อยังคงสถิตมั่นในสังคมไทยเรื่อยมา

5.3 ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์

ไสยศาสตร์ในที่นี้ คือ การทำให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นโดยผิดแปลกจากกฎของธรรมชาติ โดยทั่วไปแล้วการใช้วิธีทางไสยศาสตร์เกิดขึ้นเพราะมนุษย์มีความเกรงกลัวในเรื่องของภัยที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติที่เป็นสิ่งที่มนุษย์คาดเดาไม่ได้ อีกทั้งไม่สามารถจะต่อสู้หรือต้านทานภัยเหล่านั้นได้จึงเชื่อว่าเป็นเพราะผีหรือเทวดาหรือผู้มีอำนาจอยู่เหนือตนเป็นผู้บันดาลให้เป็นไป (พระมหาคมคาย สิริปัญโญ และ พระอธิการระพิน จิตฺตมฺโม, 2567, น. 5)

สังคมไทยมีวัฒนธรรมเกี่ยวกับไสยศาสตร์ไสยเวท ซึ่งเป็นของคู่กันและมีความคาบเกี่ยวกันผีสงหรืออมนุษย์ในหลายมิติ จากการที่สังคมในสมัยก่อนมีความเกรงกลัวในเรื่องของภัยที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติที่เป็นสิ่งที่มนุษย์คาดเดาไม่ได้ อีกทั้งไม่สามารถจะต่อสู้หรือต้านทานภัยเหล่านั้นได้จึงคิดว่าเป็นเพราะผีหรือเทวดาหรือผู้มีอำนาจอยู่เหนือตนเป็นผู้บันดาลให้เป็นไป มนุษย์จึงจะต้องหาวิธีการในการป้องกันและขจัดปัดเป่าเหตุร้ายนั้นให้ผ่านพ้นไปเสีย ผ่านการแสวงหาวิธีการสร้างความปลอดภัยให้มนุษย์ตามประสงค์ของตนเอง แต่เมื่อวิธีการใดที่มนุษย์หาเหตุผลมาอธิบายไม่ได้ จึงเกิดความคิดว่าจะต้องมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งบันดาลให้เป็นไป และสิ่งนั้นจะต้องมีอำนาจเหนือธรรมชาติโดยที่ทุกคนไม่สามารถบอกได้ว่าอำนาจเหนือธรรมชาตินั้นคืออะไร (พระมหาคมคาย สิริปัญโญ และ พระอธิการระพิน จิตฺตมฺโม, 2567, น. 3) คนไทยเคยนับถือผีสงและศาสนาพราหมณ์มาก่อน ถึงแม้รับเอาความเชื่อทางพระพุทธศาสนา

มาปฏิบัติแล้วแต่ก็ไม่อาจจะทิ้งความเชื่อดั้งเดิมได้ทำได้เพียงนำแนวคิดทางพระพุทธศาสนา มาปะปนกับความเชื่อไสยศาสตร์เดิมพร้อมกับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จนกลายเป็นความเชื่อแบบผสมผสาน เหตุนี้วรรณคดีไทยจึงมีการสะท้อนวัฒนธรรมเหล่านี้ไว้ โดยในนิทานคำกลอนพระอภัยมณีตอนพระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทรก็เป็นกระจกเงาที่สะท้อนสังคมวัฒนธรรมที่สุนทรภู่มีชีวิตอยู่ กล่าวคือสมัยรัชกาลที่ 1-3 มีความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ที่หลากหลาย ซึ่งจะปรากฏในวรรณคดียุคเดียวกัน อาทิ เสาภาเรื่องขุนช้างขุนแผนจะเห็นได้ว่าตัวละครหลักอย่างขุนแผนมีความรู้เรื่องฤกษ์ยาม พิธีกรรม เวทมนตร์ และการท่องมนตร์เพื่อให้ตนสามารถควบคุมผีพราย เป็นต้น แม้นิทานคำกลอนเรื่องนี้ไม่ได้มุ่งนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับความเชื่ออย่างชัดเจน แต่มีการสอดแทรกไว้ในหลายมิติหลายตอน สะท้อนสังคมที่มีความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์สิ่งลี้ลับเหล่านี้ ทั้งนี้ผู้วิจัยสามารถจำแนกความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ที่เกิดขึ้นผ่านตัวบทได้ดังนี้

5.3.1 ความเชื่อเรื่องการทำนายดวงชะตา

ความเชื่อเรื่องการทำนายดวงชะตา ปรากฏในตัวบทหลาย ๆ เหตุการณ์ เช่น เหตุการณ์ที่นางผีเสื้อสมุทรฝันร้ายทำให้นางสะดุ้งตื่นขึ้นมา แล้วนางผีเสื้อสมุทรก็ลงกราบพระอภัยมณีเล่าความฝันของตน เพราะไม่เคยฝันเช่นนี้จึงให้พระอภัยมณีช่วยทำนายฝัน พระอภัยมณีเห็นว่า นางฝันร้ายเพราะใจพระอภัยมณีคิดหนี และเห็นว่าครั้งนี้จะหนีรอดเป็นแน่แต่นางต้องพบกับอันตราย ดังตัวบท

“จึงก้มกราบบาทหงส์พระทรงศักดิ์	แล้วนางยักษ์เล่าตามเนื้อความฝัน
ไม่เคยเห็นเป็นวิบัติอัศจรรย์	เชิญทรงธรรมช่วยทำนายร้ายหรือดี
พระฟังนางพลางนึกกะนิงหมาย	ซึ่งฝันร้ายก็เพราะจิตเราคิดหนี
เห็นจะไปได้ตลอดรอดชีวี	แต่นางผีเสื้อนั้นจะอันตราย”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 139)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “ ทำนายร้ายหรือดี ” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อการทำนายทายทักดวงชะตาอันเกิดจากการนิมิตฝันว่า ความฝันคือกลางแห่งการบอกเหตุต่าง ๆ ทั้งในแง่ดีและร้ายที่จะเกิดขึ้นในไม่ช้า

เหตุการณ์ที่เกาะแก้วพิสดารในตอนบ่ายมีเสียงคลื่นดังมายังหน้าภูเขาดูลมก็ไม่มี ฤๅษีจึงจับยามสามตา ดู ฤๅษีจึงบอกลูกศิษย์ว่าจะมีผู้ชายที่มียศศักดิ์มาหา แต่จะมีนางผีเสื้อสมุทรผู้ทรงฤทธิ์ตามมาด้วย ดังตัวบท

“พอบ่ายเบียงเสียงคลื่นดังครืนครึก	อีกทีก็มาข้างหน้าศิริศรี
ครั้นดูลมก็ไม่พัดสงัดดี	พระโยคีจับยามตามตำรา
แล้วบอกศิษย์ซึ่งนั่งอยู่ทั้งหลาย	วันนั้นชายมีศักดิ์จักมาหา
ผีเสื้อน้ำทำฤทธิ์ติดตามมา	เสียงชลาลัยลั่นสนั่นดัง”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 151)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “ จับยาม ” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อการทำนายดวงชะตาในการจับยามสามตาที่เป็นศาสตร์โบราณในการทำนายดวงชะตาสอดคล้องกับตำราพรหมชาติของโครงการศึกษาประวัติศาสตร์และภูมิปัญญาไทย (2551) ได้กล่าวถึง ยามสามตาว่าเป็นตำราว่าด้วยการทำนายสอบถามถึงเหตุการณ์ที่มองไม่เห็นโดยเน้นในเรื่องสอบถาม อาทิ ของหายจะได้คืนหรือไม่ ใครลักขโมยเอาไป ตอนนั้นของที่หายนั้นอยู่ที่ไหน โดยใช้นับตามหลัก 3 หลัก คือ อาทิตย จันทร และอังคาร เวียนกันไป โดยนับขึ้นต้นที่อาทิตย ถ้าวันจับยามเป็นวันข้างขึ้น ให้นับเวียนขวาจากอาทิตยไปยังจันทรและอังคาร ถ้าวันจับยามเป็นวันข้างแรม ให้นับเวียนซ้ายจากอาทิตยไปยังอังคารและจันทร แล้วทำนายตามตำรายามสามตา

การทำนายดวงชะตานี้สะท้อนว่าผู้ที่สามารถทำได้ต้องเป็นผู้ที่มีความรู้มีสถานะทางสังคม โดยนำมาช่วยในการคลี่คลายปมปัญหาที่คนปกติธรรมดาไม่อาจ

แก้ได้ เพื่อสร้างให้ตัวละครที่แก้ไขปัญหาลำนี้ได้เป็นผู้ที่มีความพิเศษเหนือตัวละครธรรมดาทั่วไป

5.3.2 ความเชื่อเรื่องการสะเดาะเคราะห์

ความเชื่อเรื่องการสะเดาะเคราะห์ ปรากฏตัวบทในเหตุการณ์ที่นางผีเสื้อสมุทรเล่าความฝันของนางให้พระอภัยมณีฟัง พระอภัยมณีลงว่าเป็นฝันร้ายและแนะนำว่านางต้องไปสะเดาะเคราะห์เพื่อบรรเทาโทษ เป็นการขอชีวิตต่อเทวดา ดังตัวบท

“นี่จะใคร่สะเดาะพระเคราะห์เจ้า พอบรรเทาโทษที่อาสัญ
เหมือนงอนง้อขอชีวิตแก้เทวัญ กลัวแต่ขวัญเนตรพี่จะทำ ”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 139-140)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “สะเดาะพระเคราะห์” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อการสะเดาะเคราะห์เป็นความเชื่ออันมีความคาบเกี่ยวกัน กล่าวคือ “เคราะห์” ในที่นี้ผู้แต่งอาจหมายถึง เคราะห์กรรม อันเป็นความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ทั้งนี้ ยโสธราศิริภาพระภากร (2567, น. 74) กล่าวว่า การสะเดาะเคราะห์ คือการทำให้เคราะห์สิ่งเลวร้าย หรือความทุกข์ร้อน ทุเลาเบาบางลงโดยผ่านการทำพิธีกรรมสวดคาถาอาคมต่าง ๆ ซึ่งผู้วิจัยมองว่าขัดกับหลักทางพระพุทธศาสนาที่ พระชลญาณมุนี (สมโภช ธรรมโกชุโข) และ สรวิชัย วังษ์สะอาด (2563, น. 105) ได้อธิบายว่า คนเรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิดมีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย หากทำกรรมใดไว้ จะดีหรือชั่วก็ตาม ย่อมต้องรับผลของกรรมนั้น ผู้วิจัยจึงจำแนกว่าการสะเดาะเคราะห์เป็นความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์

การสะเดาะเคราะห์ต่อชะตา เป็นศาสตร์หรือวิธีการที่ช่วยขจัดปัดเป่าสิ่งชั่วร้าย ลางร้าย หรือเคราะห์ร้ายที่เกิดขึ้นกับชีวิตทรัพย์สิน ครอบครัว เพื่อความผาสุกหรือทุเลาความทุกข์ที่เกิดขึ้นหรืออาจเกิดขึ้นในอนาคตอันใกล้ได้นั้น ผู้แต่งนำมาใช้ในการดำเนินเรื่อง

เพื่อคลี่คลายปมปัญหาต่าง ๆ ที่คนธรรมดาปกติไม่สามารถทำได้ต้องเป็นผู้มีความรู้ในศาสตร์นี้ ทั้งนี้เมื่อพิจารณาเนื้อเรื่องพระอภัยมณีต่อไปจากตอนพระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทรจะพบว่านางผีเสื้อสมุทรก็ตายในเวลาต่อมา จึงเห็นได้ว่า ผู้แต่งชี้ให้เห็นว่าการสะเดาะเคราะห์ต่อชะตานั้น ไม่สามารถช่วยให้สัตว์โลกพ้นจากความทุกข์ทั้งมวลในโลกได้ เนื่องจากทุกสิ่งที่เกิดขึ้นย่อมดำเนินตามกระบวนการของกรรม คือการกระทำของสัตว์โลกนั่นเอง

5.3.3 ความเชื่อเรื่องคาถาเวทมนตร์

ความเชื่อเรื่องคาถาเวทมนตร์ ปรากฏในตัวบทหลาย ๆ เหตุการณ์ เช่น เหตุการณ์ที่เกาะแก้วพิสดารมีฤๅษีตนหนึ่งที่อายุพันกว่าปีอาศัยอยู่ กินเผือกมัน ผลไม้เป็นอาหาร มีพวกฝรั่ง แขน และชาวอังกฤษที่เรือแตก ต่างก็มาขออยู่อาศัยที่สำนักนั้นเป็นจำนวนมาก เพราะฤๅษีเป็นผู้มีเวทมนตร์คาถา ปราบภูตผีได้ ดังตัวบท

“แต่โยคีมีมนต์อยู่ตนหนึ่ง	อายุถึงพันเศษถือเพทไสย
อยู่เกาะแก้วพิสดารสำราญใจ	กินลูกไม้เผือกมันพรรณผลา
พวกเรือแตกแขนงฝรั่งแลอังกฤษ	ขึ้นเป็นศิษย์อยู่สำนักนั้นหนักหนา
ด้วยโยคีมีมนต์คลวิชา	ปราบบรรดาภูตพรายไม่กราบไป”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 137)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “มีมนต์” และ “ถือเพทไสย” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อเรื่องเวทมนตร์คาถาต่าง ๆ ในฐานะที่ฤๅษีในสังคมคือผู้ทรงศีลบำเพ็ญตบะยอมเป็นผู้เชี่ยวชาญในเวทมนตร์คาถาที่สามารถใช้เพื่อให้ร้ายหรือดีหรือแม้แต่ป้องกันอันตรายต่าง ๆ ได้ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2561, น. 74) ผู้แต่งให้ฤๅษีนั้นกินผลไม้หิวเผือกหิวมันเพื่อประทังชีวิตและไม่ฆ่าและไม่กินเนื้อสัตว์ รวมถึงการที่ฤๅษีมีความเมตตาช่วยเหลือเหล่าผู้คนที่ประสบภัยนั้น ล้วนแล้วแต่เป็น

การบำเพ็ญบารมีสร้างบุญตามหลักของพระพุทธศาสนา ส่งผลให้ฤๅษี “มีมนต์”
อิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ เหลือคนธรรมดาเพื่อช่วยเหลืออนุเคราะห์คนที่ตกทุกข์ได้ยาก

เหตุการณ์ที่ถ้ำของนางผีเสื้อโดยนางคิดพลางอ่านพระเวทมองเห็นว่า
พระอภัยมณีอยู่ที่ใด แล้วนางจึงรีบตามไปที่เกาะแก้วพิสดารโดยเร็ว ดังตัวบท

“ดําริพลางนางมารอ่านพระเวท

แลเขม้นเห็นไปไฉนแววแวว

ให้สองเนตรโชติช่วงดังดวงแก้ว

อยู่โน้นแล้วลุยตามโครมครามไป”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 149)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “ พระเวท ” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อเรื่องเวทมนตร์
คาถาต่าง ๆ โดยที่กล่าวไปในข้างต้นแล้วว่านางผีเสื้อสมุทรคือผีหรือเทวดาผู้รักษา
ประจำท้องทะเลมีอำนาจเหนือภูตผีปีศาจ เข้าใจว่าผู้แต่งจึงให้นางมีคาถา เวทมนตร์
อาคมด้วยเพื่อส่งเสริมความเชื่อเรื่องนางเป็นเทวดาผู้รักษาประจำท้องทะเล

เหตุการณ์ที่ฤๅษีกล่าวกับพระอภัยมณีว่าสามารถพักอยู่ที่เกาะแก้วพิสดารนี้
ได้อย่างสบายใจ เพราะยักษ์ภูตผีปีศาจไม่สามารถเข้ามาได้เมื่อถูกทรายของชายหาด
ก็จะตายในทันทีด้วยฤๅษีได้ลงเลขเสกยันต์เอาไว้แล้วทำให้ที่นี้เหมือนเขื่อนเพชร
ที่ภูตผีปีศาจไม่สามารถเข้ามาได้ อยู่ได้เพียงห่าง ๆ พระอภัยมณีจึงไม่ต้องกลัว ดังตัวบท

“พระโยคีมีญาณว่าหลานรัก

อันยักษ์ผีเสื้อสมุทรพราย

เราลงเลขเสกทำไว้สำเร็จ

มันอยู่แต่ห่างห่างข้างเป็นไร

จงสำนักอยู่ให้สมอารมณ์หมาย

มาถูกทรายชายหาดก็ขาดใจ

ตั้งเขื่อนเพชรภูตปีศาจไม่อาจใกล้

ทำไมได้นัดดาเจ้าอย่ากลัว”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 152)

นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์ที่ฤๅษีเสกทรายขว้างไปกลางคลื่น เสียงดังเหมือนลูกปืนยิงให้ตายไป นางผีเสื้อสมุทรหวาดกลัวจนตัวสั่น จึงรีบหลบลงในทะเล ดังตัวบท

“แล้วเสกทรายปรายขว้างมากกลางคลื่น
ผีเสื้อกลัวตัวสั่นเพียงบรรลัย

ดังลูกปืนยิงยักษ์ให้ตกชัย
ก็หลบไปตามวนชลธาร”

(กรมศิลปากร, 2507, น. 155)

จากคำประพันธ์ที่กล่าวว่า “ลงเลขเสก” และ “เสกทราย” ผู้แต่งสอดแทรกความเชื่อเรื่องเวทมนตร์การลงเลขเสกเป่าต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับที่ พระเพียร ฐานธมโม (ข้าใบ) (2566, น. 108) ได้กล่าวว่า การลงเลขยันต์และคาถาอาคมเป็นเรื่องที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สังคมมนุษย์ยุคโบราณ มีรากฐานความเชื่อแบบวิญญูณนิยมมาตั้งแต่ดั้งเดิม ต่อมาจึงผสมผสานเข้ากับลัทธิมนตร์ยานของพระพุทธศาสนาและลัทธิพราหมณ์ - ฮินดูเกิดเป็นความเชื่อรูปแบบเฉพาะปรากฏอยู่ในระบบเลขยันต์ต่าง ๆ อาจมีการลงคาถากำกับ ถือว่าเป็นของขลังเป็นเครื่องรางอันศักดิ์สิทธิ์ที่พึงบูชาให้เกิดความสุขความเจริญและมีความหมายแตกต่างกันไปตามคติความเชื่อของแต่ละกลุ่มคน

คาถาเวทมนตร์สะท้อนโลกทัศน์ของผู้แต่งที่ต้องการให้วรรณคดีมีศาสตร์พิเศษพิสดาร หรือความศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทพเจ้า และภูตผีปีศาจ ผู้มีพลังอำนาจดลบันดาลสิ่งต่าง ๆ ที่เหนือธรรมชาติ หรือพันวิสัยสามัญของความเป็นมนุษย์ทั่วไป เข้ามามีบทบาทเพื่อคลี่คลายปมปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นของตัวละครในเรื่อง

ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์เป็นศาสตร์ลับที่มีตั้งแต่สมัยโบราณอันมีรากฐานความเชื่อดั้งเดิมเรื่องผีสาร ผู้มีอำนาจเหนือตน มีอำนาจพาหุเลาความทุกข์ร้อนที่เกิดขึ้นได้ ผู้แต่งนำความเชื่อมาเชื่อมโยงให้ตัวละครมีความพิเศษเหนือมนุษย์ธรรมดา เพื่อให้ตัวละครมีความสามารถขจัดปัดเป่าสิ่งชั่วร้ายที่เกิดขึ้นในเรื่อง หรือให้

ตัวละครมีความพิเศษเหล่านี้ เพื่อให้ตัวละครใช้อำนาจความสะดวกบางอย่างที่ยากจากปกติวิสัยของธรรมชาติแก่ตัวละครทั้งฝ่ายดีและตัวละครฝ่ายไม่ดี

6. สรุปผลการศึกษา

จากการศึกษานิทานคำกลอนพระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทร ซึ่งศึกษาคติความเชื่อที่ปรากฏในนิทานคำกลอนพระอภัยมณีตอน พระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทร โดยใช้ข้อมูลตัวบทจากหนังสือพระอภัยมณี คำกลอนของสุนทรภู่ โดยนิทานคำกลอนพระอภัยมณี เป็นวรรณกรรมชิ้นเอกของสุนทรภู่ ที่เริ่มแต่งปลายสมัยรัชกาลที่ 2 แต่งจบช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นผลทำให้วรรณคดีเรื่องนี้ที่ซึมซับวัฒนธรรม ค่านิยม ความเชื่อของคนในสังคมสมัยนั้นไว้ในหลายมิติ เสมือนกระจกเงาที่สะท้อนภาพเรื่องราว วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศาสนา ความเชื่อของผู้แต่งเองหรือของสังคมโดยรวมในสมัยนั้น ๆ

ผลการศึกษาพบว่านิทานคำกลอนพระอภัยมณี ตอน พระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทรเป็นกระจกเงาสะท้อนความเชื่อของสังคมในสมัยนั้นไว้ดังนี้ ความเชื่อทางพระพุทธศาสนา โดยที่สังคมไทยในสมัยนี้มีความเชื่อเรื่องบาป-บุญอันเป็นผลจากการกระทำ การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารของสัตว์ทั้งหลายในแต่ละภพ การปล่อยวาง ไม่ยึดติดในขั้น 5 เห็นทุกอย่างย่อมมีเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปเป็นธรรมดา

ความเชื่อเรื่องมนุษย์ โดยที่สังคมไทยในสมัยนี้มีรากฐานคติความเชื่อเกี่ยวกับผีเสื้อสมุทร ในฐานะของการเป็นผู้ยังไม่อาจก้าวพ้นโศกสงสารได้ และมองว่าชาติกำเนิดความเป็นยักษ์เป็นข้อจำกัดในการอยู่ร่วมกับมนุษย์ทั่วไปได้ ความเชื่อเรื่องภูติผีปีศาจนับว่าเป็นความเชื่อพื้นฐานดั้งเดิมของผีที่เป็นส่วนหนึ่งของพื้นฐาน

ชีวิตคนไทย ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เจือกในฐานะที่เป็นตัวละครในวรรณกรรม ที่มีลักษณะพิเศษ ส่วนบนเป็นมนุษย์แต่มีส่วนล่างเป็นปลา

ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ เป็นความเชื่อแบบผสมผสาน จากการทำนายดวงชะตา ที่มีฐานะเป็นศาสตร์หนึ่งในการหยั่งรู้เหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในไม่ช้า การสะเดาะเคราะห์ ต่อชะตา ด้วยเป็นศาสตร์หรือวิธีการที่ช่วยขจัดปัดเป่าสิ่งชั่วร้าย ต่าง ๆ แก่ตนเองและครอบครัว ด้วยพลังอำนาจลึกลับเหนือธรรมชาติ การใช้คาถาเวทมนตร์ในฐานะเป็นศาสตร์ ที่แสดงความวิเศษของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่มีพลังอำนาจสามารถที่จะดลบันดาล สุขทุกข์ได้

เมื่อพิจารณาถึงวรรณกรรมในแบบเรียนที่กระทรวงศึกษาธิการเลือกมักเป็น วรรณกรรมที่มีคุณค่าในด้านวรรณศิลป์และการสอนจริยธรรม โดยนิทานคำกลอน พระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีเห็นนางผีเสื้อสมุทรของสุนทรภู่มีคุณลักษณะหลาย ประการ อาทิ ให้ความสนุกและการสร้างจินตนาการ ซึ่งช่วยกระตุ้นความสนใจและ พัฒนาจินตนาการของผู้เรียน การสอนเรื่องความกล้าหาญและไหวพริบจากการใช้ ปัญญาของตัวละคร คุณค่าด้านศิลปะและวรรณศิลป์ซึ่งโดดเด่นในการแต่งกลอน ที่มีจังหวะและคำคล้องจองงดงาม ผู้เรียนจึงสามารถเรียนรู้วรรณศิลป์และสัมผัสภาษา ที่ไพเราะจากบทประพันธ์ ความหลากหลายทางวัฒนธรรมและตัวละครที่น่าเสนอ ความหลากหลายของตัวละคร เช่น นางเจือก นางผีเสื้อสมุทร และมนุษย์ ทำให้ ผู้เรียนได้เรียนรู้เกี่ยวกับความแตกต่างของสิ่งมีชีวิตในจินตนาการและแนวคิดเรื่อง ความเป็นมนุษย์ การสอนทักษะชีวิต การวางแผนหลบหนี และการแก้ไขปัญหาของ ตัวละครเป็นตัวอย่างของการใช้สติปัญญาในสถานการณ์ที่ท้าทาย ซึ่งเป็นทักษะ ที่สามารถประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง และการนำเสนอแนวคิดทางพระพุทธศาสนา เกี่ยวกับหลักกรรม ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว โดยมุ่งหมายให้ผู้เรียนเห็นผลของการกระทำ ต่าง ๆ อันมีผลต่อการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ เช่น เพราะนางผีเสื้อสมุทร เป็นอมมนุษย์ ทำชั่ว ละเมิดผู้อื่นโดยไม่คำนึงถึงความทุกข์ร้อนของพระอภัยมณี

ผลการกระทำส่งผลทำให้แม้จะอยู่ร่วมกันจนมีบุตรหากแต่พระอภัยมณีก็ไม่ได้มีใจรักให้แก่นาง จนต้องหนีนางมาพึ่งฤๅษีที่เกาะแก้วพิสดารทำให้นางเจ็บปวด และต้องตายในที่สุด ในขณะที่นางเงือก เป็นอมมนุษย์เหมือนกันแต่ช่วยเหลือพระอภัยมณีให้รอดพ้นจากเงื้อมมือของนางยักษ์จึงเกิดความเห็นอกเห็นใจกันและกันและเกิดเป็นความรักในเวลาต่อมา

นอกจากนี้นิทานคำกลอนพระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทร ยังสอดแทรกข้อคิดสอนใจในหลายประการ ได้แก่ การไม่ยึดติดกับความรักที่ไร้เหตุผล โดยที่นางผีเสื้อสมุทรเป็นตัวแทนของความหลงใหลในรักที่ขาดเหตุผลและการบังคับให้อีกฝ่ายยอมรับความต้องการของตนเอง ซึ่งสะท้อนถึงปัญหาทางสังคมเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่ไม่สมดุล การบังคับใจผู้อื่นนำมาซึ่งความทุกข์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ความร่วมมือและความสามัคคีในสังคม จะเห็นว่าพระอภัยมณีไม่ได้หนีจากนางผีเสื้อสมุทรเพียงลำพัง แต่มีการวางแผนและได้รับความช่วยเหลือจากตัวละครอื่น เช่น นางเงือกและสินสมุทร การร่วมมือกันนี้สะท้อนถึงความสำคัญของการทำงานเป็นทีมเพื่อเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ การจัดการกับภัยคุกคามอย่างมีสติ เหตุการณ์ในเรื่องแสดงให้เห็นถึงการใช้สติและไหวพริบของตัวละครในการจัดการกับสถานการณ์ที่ยากลำบาก ซึ่งเป็นทักษะสำคัญในชีวิตจริงและการอยู่ร่วมกันในสังคม การหลีกเลี่ยงความโลภและความยึดติด จากการที่แสดงถึงผลเสียของความโลภและความหลงใหลในความต้องการของนางผีเสื้อสมุทรจนเกินขอบเขต สอนให้มนุษย์รู้จักควบคุมอารมณ์และตระหนักถึงผลกระทบต่อนักอื่น การปล่อยวางและเคารพสิทธิของผู้อื่น โดยจะเห็นว่าความรักของนางผีเสื้อสมุทรที่เต็มไปด้วยการครอบครองสะท้อนถึงความผิดพลาดของการไม่เคารพความต้องการและเสรีภาพของอีกฝ่าย การเคารพสิทธิและความคิดของผู้อื่นเป็นคุณธรรมสำคัญในความสัมพันธ์ และประการสุดท้าย ความเสียสละและความเมตตาที่สะท้อนผ่านตัวละครอย่างนางเงือกซึ่งได้ช่วยเหลือ

พระอภัยมณีและสินสมุทร ทั้งที่การกระทำดังกล่าวเสี่ยงอันตรายต่อตนเอง สะท้อนให้เห็นถึงคุณธรรมเรื่องความเสียสละและการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา. (2525). *พระไตรปิฎกไทย (ฉบับหลวง)* (พิมพ์ครั้งที่ 4). ผู้แต่ง.
- กรมศิลปากร. (2507). *พระอภัยมณีคำกลอนของสุนทรภู่*. สำนักพิมพ์ศิลปาคร.
- โครงการศึกษาประวัติศาสตร์และภูมิปัญญาไทย. (2551). *พรหมชาติ ร.ศ.120*. รามา
การพิมพ์.
- จุไรรัตน์ รัตติโชติ. (2555). *พระอภัยมณี ลักษณะเฉพาะแห่งยุคสมัยความสืบเนื่อง
และบริบททางสังคม*. มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. (2548). *พระอภัยมณี : มณีแห่งวรรณคดีไทย*. *วารสาร
ราชบัณฑิตยสถาน*, 30(3), 764-785.
- ดวงกมล ธงชมเชย. (2561). *โครงสร้างเนื้อหาในประกาศการพระราชพิธีสมัญยอยุธยา
และสมัยรัตนโกสินทร์*. *วารสารดำรงวิชาการ*, 7(2), 113-136.
<https://so01.tci-thaijo.org/index.php/damrong/article/view/163691/118476>
- ตรีศิลป์ บุญขจร. (2535). *เอกสารการสอนชุดวิชา พัฒนาการวรรณคดีไทย* (พิมพ์
ครั้งที่ 2). มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- นวมณ จันทร์กลั่น. (2565). *ผี มาร เทพและเทวดา : การอยู่ร่วมกันในโครงการแข่งขันน้ำ*.
วารสารรัฐสมิแล, 43(2), 7-22. [https://so05.tci-thaijo.org/index.php/rusamelae/
article/view/261497/180183](https://so05.tci-thaijo.org/index.php/rusamelae/article/view/261497/180183)
- นิตยา แก้วคัลณา. (2547). *วรรณกรรมโลกศาสตร์ของไทยกับบริบททางสังคมแห่ง
ยุคสมัย*. *วรรณวิทัศน์*, 4, 159-173. [https://so06.tci-thaijo.org/index.php/
VANNAVIDAS/article/view/62335/51317](https://so06.tci-thaijo.org/index.php/VANNAVIDAS/article/view/62335/51317)
- นิพัทธ์ แยมเดช. (2559). *อิทธิพล ความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ที่ส่งผลต่อ
การสร้างสรรควรรณคดีไทย*. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชพฤกษ์*, 1(3), 1-14. [https://so03.tci-thaijo.org/index.php/
rpu/article/view/112362/87562](https://so03.tci-thaijo.org/index.php/rpu/article/view/112362/87562)

- ปราณีต ม่วงนวล. (2559). การวิเคราะห์พุทธวจนะในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณี. *วารสารสถาบันวิจัยญาณสังวร*, 7(2), 86-98. <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/yri/article/view/179962/127764>
- พระชลญาณมุนี (สมโภช ธมฺมโกฺขฺโ) และ สรวิญญู วงษ์สอาด. (2563). พระพุทธศาสนา. กับความเชื่อ. *วารสาร มจร บาลีศึกษายุทธศาสตร์ปริทรรศน์*, 6(2), 99-115. <https://so05.tci-thaijo.org/index.php/Palisueksabuddhaghosa/article/download/245180/169182>
- พระเพียร สุานธมฺโม (ข้าใบ). (2566). การลงเลขยันต์: รหัสยะแห่งพิธีกรรม และความเชื่อในสังคมไทย. *วารสาร มจร ปรัชญาปริทรรศน์*, 6(1), 103-116. <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/jmpr/article/view/265616/178143>
- พระมหาคมคาย สิริปัญญา และ พระอธิการระพิน สุิตธมฺโม. (2567). ไสยศาสตร์ : การพัฒนาความเชื่อในสังคมชาวพุทธ. *วารสารวิชาการสังคมศาสตร์ วิทยาลัยสงฆ์ร้อยเอ็ด*, 3(1), 1-6. <https://so14.tci-thaijo.org/index.php/jssmcure/article/view/614/528>
- พระมหารังสี สุานวุฑฺโฒ, วิโรจน์ วิชัย, พระครูศรีปริยัตยารักษ์, และ ประเสริฐ บุญผาสุ. (2562). ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างหลักไตรลักษณ์กับหลักความผาสุกทางจิตวิญญาณ. *วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา*, 10(2), 447-461. <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/JBS/article/view/230051/159135>
- พระศุภราชัย สุรสโก, พระครู สุธีคัมภีร์ญาณ, และ จันทรีศิริ พลอยงาม. (2563). กระบวนทัศน์ใหม่ของความเชื่อในสังคมไทย : ฝั พราหมณ์ พุทธศาสนา และวิทยาศาสตร์. *วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาลงกรณ์*, 7(3), 1-14. <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/jg-mcukk/article/view/239558/165967>

- เพ็ญศรี คล่องการเขียน. (2552). ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดทางพุทธปรัชญาเชิง
สุนทรียศาสตร์ในวรรณกรรมของสุนทรภู่. *วารสารสถาบันวิจัยญาณสังวร*,
3(2), 66-83. [https://so04.tci-thaijo.org/index.php/yri/article/view/174593/
124983](https://so04.tci-thaijo.org/index.php/yri/article/view/174593/124983)
- ยโสธารา ศิริภาพระภากร. (2567). คติคำสอน : เครื่องประกอบพิธีกรรมสะเดาะเคราะห์
ของชาวไทยเขมรสุรินทร์. *วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏ*, 9(1), 73-83. [https://so06.tci-
thaijo.org/index.php/gajasara/article/view/252531/170469](https://so06.tci-thaijo.org/index.php/gajasara/article/view/252531/170469)
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2554). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*.
<https://dictionary.orst.go.th/>
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2564). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับ
ประมวลศัพท์* (พิมพ์ครั้งที่ 35). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. (2548). *แนวทางการอ่านวรรณคดี
และวรรณกรรม เล่ม 3*. โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. (2561). *หนังสือเรียน รายวิชา
ภาษาไทย วรรณคดีวิจักษ์ ชั้น มัธยมศึกษาปีที่ 3*. โรงพิมพ์ สกสค. ลาดพร้าว.
- สุวดี ภูประดิษฐ์. (2561). *ผีเสื้อสมุทร 1 (ชื่อตัวละคร)*. นามานุกรมวรรณคดีไทย.
https://thailitdir.sac.or.th/character-detail.php?n_id=2259
- เสนีย์ วิลาวรรณ, สุระ ตามพงษ์, และ สุมาลี มีปลอด. (2547). *ประวัติวรรณคดีไทย 2
สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น*. โรงพิมพ์วัฒนาพานิช.